

KUDÜS VE MESCİD-İ AKSA'NIN FAZİLETİNE DAİR HADİSLER VE YORUMU*

Yrd. Doç. Dr. Aşır ÖRENÇ**

Öz

Kudüs bölgesi ve içerisinde barındırdığı kutsal mabet Mescid-i Aksa, ayet ve hadislerde fazilet ve kutsiyetine atıfta bulunulan bir mekândır. Kudüs, Hz. İbrahim'den itibaren pek çok peygamberin uğrak yeri olması, hadislerde belirtilen Şam bölgesinin içerisinde yer alması, içerisinde barındırdığı Mescid-i Aksa'nın, İsrâiloğulları'nın ve onlara gönderilen peygamberlerin mücadelelerine tanıklık yapan mekân olması, Hristiyanlarca Hz. İsa'nın Hac yaptığı mekân olarak kabul edilmesi, Hz. Peygamber'in Mirac yolculuğunda uğrak yeri olması bakımından Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Dini açısından kutsal kabul edilen bir mekândır. Müslümanlar açısından büyük önem taşıyan bu bölgenin faziletinin ayet ve sahih hadisler bağlamında temellendirilmesi önem arz etmektedir. Çalışmamızda Mescid-i Aksa ve çevresinin fazilet ve kutsiyeti ilgili ayet ve hadisler bağlamında ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kudüs, Mescid-i Aksa, Hadis, Fazilet, Kutsal

Hadiths about Virtue of Al-Quds and Al-Masjid Al-Aqsa and Their Interpretation

Abstract

Al-Quds including Al-Masjid Al-Aqsa is a region of which important and virtue is cited in most verses and hadiths. Al-Quds is a sacred place in Judaism, Christianity and Islam since; it is a haunted place of most prophets from Prophet Ibrahim, is located in the Damascus Region specified in the hadiths, contains Al-Masjid Al-Aqsa and witnessed struggles of Israelites, regarded as where Jesus made pilgrimage, and being sacred place of Hz. Prophet during Miraj. Establishing the virtue of this region, which is very important for Muslims, with the context of verses and hadiths is of great importance. In this study, the virtue and sanctity of Al-Masjid Al-Aqsa and its environment were tried to be put forward in the context of relevant verses and hadiths.

Keywords: Al-Quds, Al-Masjid Al-Aqsa, Hadith, Virtue, Sacred.

* Bu çalışma, "Hadislerde Kutsal Mekân Algısı" adıyla yaptığımız doktora tezimizdeki bir bölümde yer alan bilgilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

1. Giriş

Üç ilâhî dinde de kutsal sayılan Kudüs, birçok peygamber'in uğrak yeri ve mabed olarak kullandıkları mekânların bulunduğu bir şehirdir¹. Hakkında birçok eser yazılan Kudüs'e Müslümanlar, çeşitli isimler vermiş olup bunların başında "*Bereket, mübarek olmak*" anlamına gelen Kudüs yer almaktadır. Medinetü's-Selâm, Yebûs, İliyâ, Beyt-i Makdis/ Mukaddes ve Kudüsü's-Şerif², olarak meşhur olan Kudüs şehri ilâhî dinlerin gözbebeğidir.

Şehre Yahudilerin ise şu isimleri verdiği bilinmektedir: Yebus, Siyon, Medinet-ü Dâvûd, Ariel, Adalet Yurdu, İnananlar Şehri, Barış Şehri, Doğruluk Şehri, Orduların Rabbinin Şehri, Tanrının Şehri, Mukaddes Şehir, Yerusalaym³.

Kudüs'e en eski sakinleri olan Kenanlılar tarafından Ursalim⁴, ismi verildiği, ilk dönemlerde ayrıca Medinetü Yebusî, diye isimlendirildiği, Hz. Dâvûd'un hâkimiyetine aldıktan sonra Medinetü Davud ismini aldığı, Müslümanların Hz. Ömer zamanında şehri fethinden sonra, şehre Beytü'l-Makdis, Beytü'l-Mukaddes, Kuds-ü Şerif, Medinetü'l-Mukaddese gibi isimlerin verildiği de ifade edilmektedir⁵.

Kudüs, Hz. İbrahim'den itibaren pek çok peygamberin yaşadığı, mukaddes olarak da tanımlanan bir bölgede bulunması, Hz. Süleyman'ın inşa ettiği Beytü'l-Makdis'i barındırması, İsrâiloğulları'nın ve onlara gönderilen peygamberlerin mücadelelerine mekân olması açısından semavî dinler geleneğinde önemli bir yere sahip olmuştur⁶.

2. Kudüsün Fazileti

Kudüs, kutsallığı sebebiyle Yahudilik'te diğer şehirlerden farklı bir konumda değerlendirilerek, bazı kurallar Kudüs'e uygulanmamaktadır. Tanrı tarafından seçilen bir yer kabul edildiği için⁷ Kudüs Mabedi, sadece kurbanların takdim edildiği bir mekân olmayıp hac ibadetinin de hedefi olmuş ve yılda üç kez (Pesah, Şavuot ve Sukkot bayramlarında) her erkek kurban takdimi için Rabbin huzurunda (mâbedde) bulunmakla yükümlü tutulmuştur.⁸ Hac mekânı

¹ Kudüs ile ilgili geniş bilgi için bkz: Harman, Ömer Faruk, "Kudüs" maddesi, TDVİA, XXVI, 327, 2002, Ankara.

² Diğer isimler için bkz: Şurrab, Muhammed Hasan, *Beytü'l-Makdis ve'l-Mescidü'l-Aksâ*, s. 33-37, Dâru'l-Kalem, 1994, Dimaşk.

³ Bedir, Ahmet, *Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*, 277, Kaynak Yayınları, 2010, İstanbul.

⁴ İbranice olan bu kelime Yahudi kırallarından birine atfen Yerusalayim olarak kullanılmaktadır. Hamevi, Ebû Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah Yakut, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, 3, tahkik: Ferid Abdü'l-Aziz el-Cündi, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y, Beyrut.

⁵ Ay, Rahmi, *Kudüs Şehri Siyasi Tarihi (Başlangıcından M.S. 135'e Kadar ve Üç Kutsal Dindeki Önemi)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Y.Y.Ü.S.B.E, 1997, Van.

⁶ İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Fezâilü'l-Kuds*, s. 63-147, tahkik: Cebrail Süleyman Cebbur, Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, II. Baskı, 1400/1980, Beyrut.

⁷ Krallar. 21/4; Mezmur, 132/13.

⁸ Çıkış, 23/17; Tesniye, 16/16-17.

olduğu için Yahudiler burada belli bir süre ikamet etmek durumunda kalmış, bu durum mabedin ayakta olduğu dönemde halkın kültür hayatını şekillendiren en önemli özelliğini oluşturmuştur. Yahudilikte bütün ülke kutsaldır, ancak Kudüs şehri en kutsaldır. Yeryüzündeki en kutsal yer olan ve “kutsallar kutsalı” denilen mekân Kudüs’teki mâbedde bulunmaktadır⁹.

Tevrat’ta kudüse ilk yerleşen halkın Nuh’un oğullarından olan Ham’dan dünya gelen çocuklardan Kenanın şehrin kurucusu olduğu bildirilmekte ve Kenan oğullarının ülke sınırları “Sayda’dan Gerar’e giderken Gaza’ya, Sodom’a, Gomorra’ya, Adma’ya ve Tiseboim’e giderken Laşe’ye kadar” şeklinde çizilmektedir¹⁰.

Yahudilikte olduğu gibi Hıristiyanlıkta da en önemli ziyaret yerlerinden birisi Kudüs’tür¹¹. Nitekim Yeni Ahid’de haccın önemi ve anlamı pek açık olmasa bile Luka’ya göre Hz. İsa on iki yaşında iken ebeveyniyle birlikte¹² Kudüs’e mabedi ziyarete gitmiş, Yuhanna’ya göre Hz. İsa’nın hac merasimlerine düzenli olarak katıldığı anlaşılmaktadır¹³.

Şehrin adı İslâm’daki yerine ve kudsiyetine de işaret etmektedir. Müslümanların ilk kiblesi olan Mescidi Aksa’yı bağrında barındırması ve Hz. Peygamber’in İsrâ ve Mirac mucizesine şahid olması faziletinin sebeplerinin başında gelir.

Kudüs, İslâmî kaynaklarda “İliyâ” şeklinde de geçmekte olup İliyâ veya Beytü’l-Makdis (Beytü’l-Mukaddes) olarak adlandırılmaktadır¹⁴. Müfessirler, Kur’an’daki “el-Mescidü’l-Aksâ¹⁵ “Mübevvee Sıdk”¹⁶ ve “el-Arzu’l-Mukaddese”¹⁷ gibi tabirlerle ya Kudüsteki Beytü’l-Mukaddes’in ya da genellikle

⁹ Neusner, Jacob, *The Halakhah*, V, 15-16, An Encyclopaedia of the Law of Judaism, Lelden 2000.

¹⁰ Tekvin, 10/1-20. Tevratın çizdiği bu sınırların Filistin toprakları olduğu görülmektedir. Yahudi tarihi Hz. İbrahim, İshak ve Yakub’dan başladığına göre İsrailoğullarının Kudüs’ün kurulmasında herhangi bir katkısı bulunmamaktadır. Hz. İbrahim’den önce Kenanlılar tarafından kurulduğunu Tevrat söylemektedir. Tevratlık şu ifade de bu bilgiyi teyit etmektedir: “Ve vaki olacak ki Allah’ın rab senin bina etmediğin büyük ve iyi şehirleri, senin doldurmadığın bütün iyi şeylerle dolu evleri, senin kazmadığın kazılmış sarnıçları, senin dikmediğin bağları ve zeytinleri sana vermek üzere İbrahim’e İshak’a ve Yakub’a and ettiği diyara seni getireceği ve doyuracağı zaman sakın seni Mısır diyarından kölelik evinden çıkararak Rabbi unutma.” Tesniye, 6/10.

¹¹ Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Din Fenomenolojisi*, s. 96-97, Fakülte Kitabevi, II. Baskı, 2011, Isparta.

¹² Konu hakkında geniş bilgi için bkz: Yıldız, Muharrem, *Erken Dönem Hıristiyanlık*, 2012, İstanbul.

¹³ Matta, 21/1-11, 15-17.

¹⁴ İbn Kesir, Ebu’l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*, VIII, 373, tahkik: Muhammed İbrâhim Benna, Muhammed Ahmed Aşur, Abdülaziz Ganim, Kahraman Yayınları, 1984, İstanbul.

¹⁵ İsrâ 17/1.

¹⁶ Yûnus 10/93.

¹⁷ Mâide 5/21. Bu mukaddes arazinin neresi olduğu hakkında dört görüş vardır. Birinci görüşe göre orası İliya adı verilen Beyti Makdis arazisidir, İkinci görüşe göre Tur dağı ve çevresidir, Üçüncü görüşe göre Dimeşk, Filistin ve Ürdün’ün bir bölümüdür, Dördüncü görüşe göre ise Şam bölgesinin tamamıdır. Bkz: İbnü’l-Cevzi, Ebu’l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Zâdü’l-Mesir fi İlimi’t-Tefsir*, II, 323, Mektebetü’l-İslâmiyye, 1407/ 1986, Beyrut.

söz konusu şehrin de içinde bulunduğu Filistin topraklarının kastedildiğini belirtmişlerdir¹⁸. Müfessirler, Mescidü'l-Aksâ'nın Beytü'l-Makdis, mübarek kılındığı haber verilen çevresinin de Kudüs ve civarı olduğunu söylemektedir¹⁹.

Ayette geçen Mescid-i Aksâ'nın ve etrafı mübarek kılınan yerin bir kısmının Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahrayı da içine alan Harem-i Şerif muntıkası olduğu, bu alanın kuzeyden 321, güneyden 283, doğudan 474 ve batıdan 490 metrelik bir alanı kapsadığı da zikredilmektedir²⁰.

Bugün yapısı değişmiş ve çatışmalara sahne olan Kudüs²¹, Kur'an'da doğrudan geçmemekle birlikte Mescidü'l-Aksâ'nın mübarek kılınan çevresi²², bulunduğu bölge "mukaddes toprak"²³, "iyi ve güzel bir yer"²⁴ olarak geçmektedir. Hicretten önce iki veya üç yıl süreyle Hz. Peygamber'in Kâbe'yi de önüne almak suretiyle Kudüs'e yönelerek namaz kıldığı²⁵, Medine döneminde on altı veya on yedi ay bu uygulamanın devam ettiği, daha sonra kiblenin Kâbe'ye çevrildiği sahih hadislerde bildirilmektedir²⁶. Hz. Peygamber'in sağlığında belli bir dönem için Kudüs'ün kible olarak tercih edilmesi, İsrâ ve Miraç mucizesinde Mescid-i Aksâ'ya²⁷ gitmesi gibi durumlar Müslümanların bu şehri dinî bir merkez olarak görmelerinin en büyük sebeplerinden birini teşkil etmiştir²⁸.

¹⁸ Fahreddin er-Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 398, el-Matbaatü'l-Âmire, 1308/1890, y.y.

¹⁹ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 3144-3145, İstanbul, t.y.

²⁰ Bedir, *Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*, 102.

²¹ Kudüs 1917'den itibaren giderek yerli nüfusun büyük çoğunluğu olan müslüman ve hristiyan Araplar'ın yerine yeni gelen yahudilerin yerleştirilmesiyle İslâmî karakterini yitirmeye başlamıştır. Kudüs 1917-1920 yılları arasında İngiliz askerî yönetiminin yoğun yahudi göçüne izin vermesiyle Kudüs ve Filistin çatışmalara sahne olmaya başlamış ve 1948 Arap- İsrail savaşında İsrail Batı Kudüs'ü işgal etmiştir. İsrail, Ocak 1950'de Birleşmiş Milletler kararlarına aykırı olarak Batı Kudüs'ü başşehir ilân etmiştir. 1967 Arap-İsrail savaşında şehrin tamamını işgal eden İsrail, bazan aşırı güç de kullanarak şehri yahudileştirme çalışmalarına hız vermiş ve 21 Ağustos 1980'de doğusu ve batısıyla birleşik Kudüs'ün İsrail'in ebedî başşehri olduğunu ilân etmiştir. Tarihi mekânların yıkılması, Arap gayrimenkullerine el konulması, çeşitli sebeplerle Araplar'ın şehri terketmesinin sağlanması gibi politikalar sonucu Kudüs'teki yahudi mülkleri birkaç kat artmıştır. Geniş bilgi için bkz: Aseli, Kâmil Cemil, "Kudüs" maddesi, TDVİA, XXVI, 338, Ankara 2002.

²² İsrâ 17/1.

²³ Mâide 5/21.

²⁴ Yûnus 10/ 93.

²⁵ Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensâri el-Kurtubî, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 150, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1384/1965, Beyrut.

²⁶ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî*, Salât, 31, Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyyeti, 1419/1998, Suudi Arabistan; Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *Sahihi Müslim*, (Mesâcid, 2, tahkik: Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992, Beyrut.

²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 540-541.

²⁸ Ali el-Kuraşî, Cemaleddin Muhammed Carullah b. Muhammed Nureddin İbn Ebî Bekr, *el-Câmiu'l-Latif fi Fadli Mekketi ve Ehlihâ ve Binâi's-Şerif*, s.22,23, I. Baskı, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1340/1921, Mısır.

Bazı araştırmacılar, Mescidü'l-Aksâ'nın Beytü'l-Makdis olmayıp semalarda bulunan, meleklerin sürekli Allah'a ibadet ettikleri bir mescid olduğunu ileri sürmüşse de ²⁹ bu görüş çok zayıf görülmüş, ulemanın geneli tarafından itibara alınmamıştır. Ziyaret edilen en uzak Mescid³⁰ olarak anlaşılan Mescid-i Aksâ'nın, hadislerin açık delalet ve birçok müfessirin beyanına göre Kudüs'deki Mescid-i Aksâ olduğunda ittifak vardır³¹.

3. Mescid-i Aksa

Mescid-i Harâm'dan sonra içinde insanların Allah'a ibadet etmesi maksadıyla yapılan en eski ikinci mâbed,³² dua evi,³³ olan Mescid-i Aksa, ilk olarak Hz. Süleyman tarafından inşa edilmiş,³⁴ daha sonraki dönemlerde de çeşitli tamiratlar geçirmiştir.

Hz. Ömer, Kudüs'ün anahtarını teslim aldığı anda kendisi de bizzat çalışarak Mescid-i Aksâ'nın (Süleyman Mabedi) Hıristiyanlık döneminde molozlar altında kalmış olan yerini temizletip Sahra'nın güneyindeki düzlükte cemaate namaz kıldırması, daha sonra da buraya bir mescid yaptırmıştır³⁵. Bugün mevcut durumdaki Mescid-i Aksa Kubbetü's-Sahrâ'nın batısında birkaç basamak aşağıda kalmaktadır³⁶.

İslam dini'nin ilk kiblesi ve hadislerde bildirildiği üzere üç kutsal mescidden biri olan Mescid-i Aksa, Allah'ın yeryüzündeki ilâhî âyetlerinden bir âyet olup³⁷, İslam âlimlerinin ittifakıyla ayette geçen "*Çevresini mübarek kıldığımız*"³⁸ ifadesindeki mekânın olduğu yerdir. Bu bereket bazıları tarafından o bölgede meyveler ve çiçeklerin yetişmesi şeklinde tefsir edildiği gibi; bazı alimler tarafından da o bölgenin peygamberler durağı, meleklerin iniş noktası olması şeklinde açıklanmıştır. Ayette kastedilen mescidin Mescid-i Aksa

²⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I, 150-151, (ter: salih Tuğ), İrfan Yayınevi, İstanbul 1990.

³⁰ Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Câmiu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an*, VII, 16, Matbaatü'l-Meymene, 1321/1903, Mısır.

³¹ Râzî, *Mefâtilu'l-Ğayb*, V, 541.

³² Buhârî, Enbiyâ, 10, Enbiyâ 40; Müslim, Mesâcid, 1, 2.

³³ Hz. İsa'nın Kudüs'e geldiğinde mabedin pazar yerine çevrilmiş olduğunu görüp bunu engellemeye çalışarak Ahd-i Atik'te mabedin yapılış amacının bütün milletler için dua evi olduğunu ifade etmesi o dönemde Yahudi'lerin mabede gereken saygıyı göstermediklerini ortaya koymaktadır. İşaya, 56/7.

³⁴ II. Samuel, 7/1-13; I. Tarihler, 17/1-2. Mâbed için gerekli taş ve kerestenin Lübnan dağlarından getirildiği, bu malzemelerin Sûr Kralı Hiram tarafından hazırlatılıp bunları Kudüs'e gönderildiği zikredilmektedir. Mabedin yapımı sırasında ne keser ne de çekiç sesinin duyulduğu belirtilmektedir. (Krallar, 5/13-18; 6/7) Mescid-i Aksa hakkında geniş bilgi için bkz: Bozkurt, Nebi, "Mescid-i Aksa" Maddesi, TDVİA, XXIX, 268-271, Ankara 2004.

³⁵ Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Târîhul-Ümem ve'l-Mülük*, II, 450, I. Baskı, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1986, Beyrut.

³⁶ Bedir, *Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*, s. 356.

³⁷ İsrâ, 17/1.

³⁸ İsrâ, 17/1.

olmadığı yolundaki iddialar, İslam müfessirleri arasında itibar görmemiş, tanınmış bütün müfessirler burada kastedilen mescidin Kudüs'teki Mescid-i Aksa olduğu üzerinde ittifak etmişlerdir. Ancak o zaman Kudüs'te bugünkü gibi bir mescidin olmadığı, bazı ayetlerde "Mabed" diye söz edilen binanın Beytül-Makdis olduğu ve kalıntılarının bulunduğu daha doğrudur. Ayetteki Mescid-i Aksa ifadesi, Hz. Peygamber'in bu Mescid'e kadar ulaştığına delalet eder. Ama o Mescid'e girip girmemesi hususuna dair, ayetin zahirinde bir delalet yoktur Hz. Peygamber'in ziyaret ettiği mekânın Beytül-Makdis olduğu birçok müfessir tarafından dile getirilmiştir³⁹.

Müfessirlerce iki belli yer arasındaki bu yolculuğun bir tarafını Mescid-i Aksa'nın teşkil ettiği, bu mescidin ise mukaddes toprakların kalbi sayılan bir yer olup Allah'ın İsrailoğullarını bir müddet buraya yerleştirip çıkardığı belirtilmektedir. Mehmed Vehbi Efendi, Mescid-i Aksa'dan murâdın, Beytül-Mukaddes olduğu, Mekke'ye uzaklığından dolayı aksa denildiğini zikretmektedir. Mevdûdî, kastedilen mabedin Kudüs'teki Mescid-i Aksa olduğunu ifade etmektedir. Görüldüğü üzere birçok tefsir kaynağında aynı açıklamayla karşılaşılmaktadır. Bu yüzden ayette kastedilen Mescid-i Aksa'nın Kudüs'teki Beytül-Makdis dışında başka bir mabed olduğu iddiasında bulunanların görüşleri tefsir ve hadis kaynaklarındaki bilgilerle uyuşmamaktadır⁴⁰.

3.1.Mescid-i Aksa'nın Özellikleri

İslam uleması tarafından Mescid-i Aksa'nın fazîlet/kutsiyetine dair birçok özellik zikredilmiştir. Biz burada bu özelliklerden belli başlılarına değinerek Mescid'in Müslümanlar nazarındaki değeri ve İslam'daki konumunu tespit etmeye çalışacağız⁴¹.

1. Ayette Mescid-i Aksâ'nın kendisi ve çevresinin mübarek ve bereketli olarak vafedilmesi, Müslümanların nazarında Mescid-i Aksa'ya'nın kutsiyet kazanmasında başlıca sebep olmuştur. Nitekim ayette şöyle buyrulmaktadır: "Bir gece, kendisine bazı delillerimizi gösterelim diye kulu Muhammedi, Mescid-i Haramdan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren O zatın şanı ne yücedir! Bütün eksikliklerden uzaktır O! Gerçekten, herşeyi işiten, her şeyi gören

³⁹ Kâdı Beyzâvî'nin tefsirinde "Mescid-i Aksa" ibaresinin Beyt-i Makdis olduğu, o zaman orada bir mescidin mevcut olmadığı ifade edilmektedir. Bu açıklama Nesefi ve Hazin tefsirinde de aynen geçmektedir. Elmalılı, ayette geçen Mescidi Aksa'nın Kudüs'teki Beyti Makdis olduğunu, Nitekim İsrâ hadisinde de "Burak'a bindim. Beytül-Makdis'e vardım" şeklinde geçtiğini, bunun etrafının da Kudüs ve civarı olduğunu ifade etmektedir. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 541. İsrâ hadisleri için bkz: Buhârî, *Bed'u'l-Halk*, 6; Müslim, *İman*, 74; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 148, IV, 208, V, 387, 392, 394.

⁴⁰ Vehbi, Mehmed, *Hulasatu'l-Beyan*, IV, 3145, t.y, y.y.

⁴¹ Mescid-i Aksa'nın fazîleti ve oraya mahsus hükümleri hakkında geniş açıklama için bkz: Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *İ'lâmü's-Sâcid bi-Ahkâmi'l-Mesacid*, s. 286-298, tahkik: Ebu'l-Vefa Mustafa Meragi, V. baskı, İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999, Kahire.

O'dur."⁴² Mescid-i Aksâ'nın fazîleti hakkında bu ayetten başka bir delil olmasa dahi Mescid-i Aksâ'nın fazîletini ortaya koyma açısından yeterlidir. Nitekim bir yerin bereketli kılınması ve mübarek olarak vasıflanması, fazîlette devamlılığı⁴³ göstermektedir. Bu fazîlet ve mübarekliğinin bir sonucu olarak hadislerde de belirtildiği üzere Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'den sonra Müslümanlar için kutsiyet ifade eden mescid olup birçok fazîleti sebebiyle diğer mescidlerden üstün kılınmıştır.

2. Mescid-i Aksâ, İslam'ın ilk kiblesi olduğundan dolayı Müslümanların nezdinde kutsaldır. Hz. Berâ b. Âzib'den gelen rivayette şöyle buyrulmaktadır: "Hz. Peygamber, onaltı veya onyediy ay Beytü'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldı. Hz. Peygamber, Kâbe'ye doğru döndürülmeyi istiyordu. Bunun üzerine Allah, (Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyoruz)"⁴⁴ ayetini indirdi ve Hz. Prgamber, Kâbe'ye doğru yöneldi"⁴⁵. Kiblenin Mescid-i Aksâ'dan Mescid-i Haram'a döndürülmesi Mescid-i Aksâ'nın değerini ortadan kaldırmamış, bilakis onun yüce değeri İslamda ve Müslümanların kalbinde günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir⁴⁶.

3. Mescid-i Aksâ, Mescid-i Haram'dan sonra yeryüzünde inşa edilen ikinci mescid olması hasebiye Müslümanlar nezdinde kutsiyeti haizdir. Hz. Ebu Zerr'den nakledilen bir rivayette şöyle buyrulmaktadır: " (Hz. Ebû Zer) *Ey Allah'ın Rasulü! Yeryüzünde ilk inşa edilen mescid hangisidir?*" dedim. Hz. Peygamber, "Mescid-i Haram" buyurdu. "Sonra hangisi?" dedim. "Mescid-i Aksâ" buyurdu. "İkisi arasındaki süre ne kadardır?" dedim. "Kırk yıl" buyurdu. Sonra "Bütün yeryüzü senin için mesciddir. Nerede namaz vaktine girersen orada kıl"⁴⁷ buyurdu.

4. Mescid-i Aksâ, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin aynı anda bulunduğu yeryüzündeki tek kutsal mekândır. Bu mekân tarihteki en büyük toplantıya tanıklık etmiştir⁴⁸. Hz. Peygamber, Miraç'ta tüm peygamberlere orada namaz kıldırarak, Mescid-i Aksâ'nın İslâmî bir hüviyetini, kendisinin önderliğini ve önceki peygamberlerin kutsal değerlerini miras aldığını, İslam Dinî'nin bu kutsal değerleri de kapsadığını ve kendinden önceki dinlerin tamamlayıcısı olduğunu bir nevi ilan etmiştir.

İbn Kesir, rivayetlerden anlaşıldığına göre Hz. Peygamber'in Miraç'dan sonra Beytü'l-Makdis'e inip onunla beraber peygamberlerin de indiği ve namaz vakti gelince Hz. Peygamber'in orada peygamberlere namaz kıldırıldığının

⁴² İsra 17/1.

⁴³ Günay, Nasuh, *Yahudi, Hristiyan ve İslam Dinlerinde Bereket*, s. 68, (Basılmamış Doktora Tezi), UÜSBE, 1996, Bursa.

⁴⁴ Bakara 2/144.

⁴⁵ Buhârî, Salat 31.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Fezâilü'l-Kuds*, s. 114-115.

⁴⁷ Buhârî, Enbiya 10.

⁴⁸ Müslim, İman 75.

anlaşıldığını ve bu namazın o günün sabah namazı olmasının muhtemel olduğunu söyleyerek bazı ulemanın Hz. Peygamber'in peygamberlere gökte imamlık ettiğine yönelik iddiaları reddetmekte; bu konuda gelen rivayetlerin açık ifâdesine göre, Hz. Peygamber'in Beytü'l-Makdis'te namaz kıldırıldığını söylemektedir⁴⁹.

Yine bu imamet vazifesinin miraç'tan önce veya sonralığı ulema tarafından tartışılmış, bazıları, Hz. Peygamber'in Beytü'l-Makdis'e ilk girdiğinde namaz kıldırıldığını söylese de⁵⁰ rivayetlerde de açıkça anlaşıldığına göre bu namaz Hz. Peygamber'in Beytü'l-Makdis'e dönüşünde vuku bulmuştur. Miraç hadislerinde Hz. Peygamber'in, miraç esnasında peygamberlerin buldukları makamda onlarla karşılaştıkça, teker teker Hz. Cebrail'e onların kim olduğunu sorduğu ve Hz. Cebrail'in kendisine bilgi verdiği görülmektedir. Hz. Peygamber, ilk olarak yüce huzura çağrılmış, kendisine ve ümmetine Allah'ın dilediği emirler farz kılınmış, daha sonra kendisi ve diğer kardeşi olan peygamberler toplanmışlar ve o imamlığa geçirilerek diğer peygamberlere olan üstünlüğü ve fazîleti ortaya konmuştur⁵¹.

5. Hz. Peygamber'in İsra gecesi peygamberleri görmesi olayı birisi Kudüs'teki Mescid-i Aksa'da, diğeri ise göklerde olmak üzere iki defa vaki olmuştur. Âlimlere göre Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere kıldırıldığı namazın hangi namaz olduğu da tartışma konusu olmuş, bu namazın Tahiyetü'l-Mescid veya Miraç namazı olduğu söylenmiştir⁵². Taberî, Hz. Peygamber'in gece yolculuğunun hem rûhî hem de bedeni olduğunu, bunun dışında görüş belirtenleri anlamlı bulmadığını kaydetmektedir⁵³.

6. Mescid-i Aksâ'nın miraç gecesi Hz. Peygamber'in yürütüldüğü mescid olmasından dolayı kutsiyeti haizdir. Hz. Peygamber, o gece yeryüzünde ilk inşa edilen mescitten yeryüzünde ikinci inşa edilen mescide yürütülmüş, dolayısıyla her iki mescidin de faziletine ve şerefine nâil olup iki kibleyi de görmüş olmaktadır.

7. Hadislerde bildirildiği üzere Mescid-i Aksâ'nın en büyük özelliklerinden birisi de dünya üzerinde Deccal'in giremeyeceği mekânlardan birisi olmasıdır⁵⁴. Konu hakkındaki rivayetlerden biri şu şekildedir: "*Deccal'in alâmeti yeryüzünde kırk sabah kalır ve yetkisi her yere ulaşır. Ancak şu dört mescide gelemez: Kâbe, Mescidü'r-Rasul (Mescid-i Nebevî), Mescid-i Aksâ ve Mescid-i Tur*"⁵⁵. Ayrıca

⁴⁹ İbn Kesir, *Tefsir*, V, 40.

⁵⁰ Davudoğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, II, 125, Sönmez Yayınları, 1978, İstanbul.

⁵¹ İbn Kesir, *Tefsir*, V, 40; Zerkeşi, *İ'lâmü's-Sâcid bi-Ahkâmi'l-Mesacid*, s. 284-285.

⁵² Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, II, 125.

⁵³ Taberî, *Câmiu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, XV, 16.

⁵⁴ Makdisî, Ebû Abdullah Ziyaüddin Muhammed Ziyaeddin, *Fezâilü Beyti'l-Makdis*, s. 59, hadis no: 33, tahkik: Muhammed Mutî' el-Hafız, I. Baskı, Dârü'l-Fikr, 1405/1985, Dımaşk.

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî, *el-Müsned*, V, 434-435, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1984, Beyrut.

Deccal'in Beyt-i Mukaddes'e giremeyeceği hakkında Hz. Abdullah b. Amr'dan⁵⁶, Hz. Semure b. Cündüb'den⁵⁷, ve Mücahid'den de⁵⁸ hadisler rivayet edilmiştir.

8. Mescid-i Aksâ'nın en büyük faziletlerinden birisi de ibadet kastıyla ziyaret edilmesi tavsiye edilen üç mescitten biri olmasıdır. Hz. Peygamber, bir hadislerinde Hz. Zührî tarikiyle Hz. Ebû Hureyre'den gelen rivayette "(İbâdet için) şu üç mescidden başkasına yolculuk edilmez: Mescidü'l-Haram, Mescidü'r-Rasûl ve Mescidü'l-Aksâ" buyurmuştur. Bu hadis Tirmizî hariç Kütüb-i Sitt'e'nin tamamında geçmektedir⁵⁹. Aynı hadisi senedde Hz. Zührî (İbn Şihab ez-Zührî) olmaksızın yine Hz. Ebû Hureyre tarikiyle Buhârî de tahrîc etmiştir⁶⁰.

Bugün Kudüs ve Mescid-i Aksâ hakkında eser kaleme alan birçok oryantalistin temel kaynağı olan Ignac Goldziher (1850-1921), Mescid-i Aksâ'nın fazileti ve kutsallığı hakkında varid olan hadisler hakkında ilk şüphe uyandıranlardan birisidir. Goldziher, Abdülmelik b. Mervan'ın (86/705) Hz. Abdullah b. Zübeyr'in kabeyi hâkimiyetine aldığı ve hilafetini ilan ettiği dönemde⁶¹ insanları hacca gitmekten alıkoyduğunu, insanların Kâbe yerine tavaf etmeleri için Kubbetü's-Sahra'yı inşa ettiğini öne sürmüştür. Goldziher sözlerine devamla Abdülmelik b. Mervan'ın insanların Kubbetü's-Sahra'yı haccetmelerini istediğini ve İslam Ümmeti içinde şöhret sahibi olan İbn Şihab ez-Zührî'ye (124/742)⁶² "Ancak üç mescide ibadet amacıyla yolculuğa çıkılır" hadisi gibi bu yönde hadisler uydurmasını sağladığını⁶³, Mescid-i Aksâ'nın faziletiyle ilgili hadislerin sadece İbn Şihab ez-Zührî tarafından rivayet edildiğini iddia etmiştir⁶⁴. İlk olarak Yakubi (292/905)⁶⁵ tarafından öne sürülen bu görüş, müsteşrikler tarafından tartışma konusu olmuştur. Yakubî'nin görüşü, İbn el-

⁵⁶ Makdisî, *Fezâilü Beyti'l-Makdis*, s. 59, hadis no: 34.

⁵⁷ Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî Muhammed, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I, 330-331, Da'ru'l-Ma'rife, 1411/1990, Beyrut; Makdisî, *Fezâilü Beyti'l-Makdis*, s. 60, hadis no: 35.

⁵⁸ Makdisî, *Fezâilü Beyti'l-Makdis*, s. 62, hadis no: 36.

⁵⁹ Buhârî, *Fadlu's-Salat*, 1; Müslim Hac 95; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî, *Sünenü Ebû Dâvûd*, Menasik, 98, şerh ve tahkik: Abdulkâdir Abdu'l-Hayr, Seyyid Muhammed Seyyid, Seyyid İbrahim, Dâru'l-Hadis, 1999/1420, Kahire; Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesaî (Mücteba)*, II, 37, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y, Beyrut; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, İkametu's-Salât, 196, Dâru'l-Ma'rife, 1416/1995, Beyrut; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 134.

⁶⁰ Buhârî, *Cezau's-Sayd*, 26.

⁶¹ Konuyla ilgili geniş açıklama için bkz: İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 232-238, Mektebetü'l-Maârif, 1979, Beyrut.

⁶² Ebu Bekir Muhammed b. Müslim b. Ubeydillah b. Abdillâh b. Şihab El-Kureşi Ez-Zuhri. İmam Hafız ve huccettir. Geniş bilgi için bakınız: Koçyiğit, Talat, "İbn Şihâb ez-Zührî", s. 80, *AÜİFD*, XXI, S. I, 1973, Ankara.

⁶³ Koçyiğit, "İbn Şihâb ez-Zührî", s. 80.

⁶⁴ Sibâi, Mustafa, *Es-Sünnetü ve Mekânetühâ fi't-Teşri'i'l-İslâmi*, s. 239-246, II. Baskı, el-Mektebetü'l-İslâmi, 1368/1949, Kahire; Ebu Şehbe, Muhammed, *Sünnet Müdafaa'sı*, II, 59, (çev: Mehmet Görmez, M. Emin Özafşar), I. Baskı, Rehber Yayıncılık, 1990, Ankara; Ensari, Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah, *Tahsilü'l-Üns li Zâiri'l-Kuds*, s. 58, tahkik: Kaddûmî, Halid Nevasire, Dirasetü't-Tevsikiyye, 1431/2010, Kuveyt.

⁶⁵ Yâkubî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Târîhi Yakubî*, II, 261, Dâru's-Sadr, 1995, Beyrut.

Batrik (328/940), Eutychius gibi bazı tarihçilerin yanı sıra, Ignaz Goldziher, W. Caskel, Charles Mathews vs. gibi bazı oryantalistler tarafından kabul görmesine karşılık, M. H. Shurrab, S. D. Goitein, Oleg Grabar ve J. Horovitz gibi müsteşrikler tarafından da reddedilmiştir⁶⁶. Bazı oryantalistlerin yanı sıra Ebu Reyeye gibi bazı çağdaş araştırmacıların İbn Şihâb ez-Zührî'nin Emeviler adına hadis uydurduğu şeklindeki görüşleri kabul edilemez⁶⁷. Konu hakkında makalesi bulunan Talat Koçyiğit, bu iddianın tarihi gerçeklerle uyuşmadığını ispatladığı gibi⁶⁸ Ebu Şehbe, Goldziher'in buradaki asıl amacının, rivayet ilminin üzerine kurulduğu temel direkleri yıkmak olup, bu temel direğin de hadis ilminde raviler ve sened olduğunu söylemektedir. Goldziher ve onun fikrini benimseyenlere göre raviler, halife ve idarecilerin emirlerine tâbi şahsiyetlerdir. Büyük hadis hafızı ve hadislerin yazım ve yayımında çok büyük emeği geçen Zührî'nin durumu bu şekilde olursa ilim ve mertebe bakımından Zührî'nin altında kalan ravilerin hali ne olacaktır? Oryantalistlerin, Zührî'ye dil uzatmakla, özelde, onun konumunu zedelemekle birlikte asıl gayelerinin bütün ravilere gölge düşürerek dinin kaynağı olan sened ilmini⁶⁹ ortadan kaldırmak olduğu anlaşılmaktadır⁷⁰.

Ebu Reyeye, Goldziher'in görüşüne ilave olarak sahih hadisin önceleri Mescid-i Haram'ı ve Mescid-i Nebevî'yi içerdiğini, ancak Kubbetu's-Sahra'nın inşasından sonra bunun ve Mescid-i Aksa'nın fazileti hakkında hadislerin ortaya çıktığını iddia ederek "*Üç mescid hadisinde*" Mescid-i Aksa'ya yer verilmesini uydurulan bir israiliyat olarak görmektedir⁷¹.

Gerek Mescid-i Aksa ve gerekse Şam'ın fazileti veya diğer bazı şehirlerin fazileti hakkında sened itibarıyla sahih olan hadislerin yanında birçok hadis ve haberin uydurulduğu da inkâr edilemez. İbnu'l-Cevzî'nin Kitâbu'l-Mevduât'ı, Suyûtî'nin el-Leâli'l-Masnûa'sı ve İbnu'l-Arrak'ın Tenzihu's-Şerîa'sı başta olmak üzere zayıf ve mevzu hadisler hakkında yazılmış eserler incelenirse müelliflerinin şahıs, bölge, millet ve şehirlerin fazileti ile ilgili hadisler, bu hadislerin hükümleri konusunda titiz davrandıkları ve müstakil başlıklar açtıkları görülecektir. Suyûtî'nin adı geçen kitabında, faziletlere dâir zikredilen mevzû haberler yüz sayfadan fazla yer teşkil etmektedir⁷². Fakat bu konuda gelen her hadisin israiliyat sayılıp inkâr edilmesi hatalı bir davranıştır. Beytü'l-Makdis'in fazileti sahih hadislerle birlikte ayetle de sabittir. Mescid-i Aksa'nın fazilet yönünden diğer iki mescitten daha düşük olsa da onlarla beraber aynı

⁶⁶ Khatip, Abdullah, "Kuranda Kuds", s. 118, (çev: Ramazan Işık), FÜİFD, IX/1, 2004, Elazığ.

⁶⁷ Ensari, *Tahsilu'l-Üns li Zâiri'l-Kuds*, s. 40-49; Khatip, "Kuranda Kuds", s. 113.

⁶⁸ Koçyiğit, "İbn Şihab ez-Zührî", s. 80-85.

⁶⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Ebu Gudde, Abdulfettah, *el-İsnad mine'd-din; Safha Müşrika min Tarihi Semai'l-Hadis inde'l-Muhaddisin*, I. Baskı, Dâru'l-Kalem, 1412/1993, Beyrut.

⁷⁰ Ebu Şehbe, *Sünnet Müdafası*, II, 83.

⁷¹ Ebû Reyeye, Muhammed, *Edvâü ale's-Sünneti'l-Muhammediyye*, s. 140-143, VI. Baskı, Dâru'l-Meârif, t.y, Kahire.

⁷² Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafası*, II, 35.

hadiste yer verilmesi akla uzak gözükmemektedir. Hadiste üç mescid, Allah'ın bazı peygamberlerinin yüce hatıralarını taşıyan birer eser oldukları için beraber zikredilmiştir⁷³.

Hadis, Hz. Abdullah b. Ömer, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Mikdam, Hz. Vâsile, Hz. Ebu Ca'd ed-Demrî, Hz. Ebû Saîd el-Hudrî, Hz. Ebu Humeyd ve Hz. Basrate gibi sahabelerden de benzer lafız ve farklı tariklerle nakledilmiştir ki senedde geçen Hz. Zührî, bu senedlerin bazı tariklerinin ravidir. Bu durum, Hz. Zührî'den önce de bu hadisin bilindiğini açık bir şekilde göstermektedir. Bu sebeple, müsteşriklerden Horovitz, hadisin doğruluğu konusunda kim ne düşünürse düşünsün, gerçekten Hz. Zührî'nin bu hadisi kendisinden önceki ravi Hz. Said b. Müseyyeb'in kendi ağzından işitmiş olduğu düşüncesindedir⁷⁴. İslam'da Kudüs'ün önemi ve fazileti sadece bu hadisle sınırlı olmadığından Goldziher, Ebu Reyve ve onun peşinden gidenlerin bu tip itirazları hadis usûlü ve rivayet kültürüne son derece aykırıdır.

“İbâdet için) şu üç mescidden başkasına yolculuk edilmez: Mescidü'l-Haram, Mescidü'r-Rasûl ve Mescidü'l-Aksâ” hadisinden anlaşılan dünyada hiçbir mescid bağlamında mekânın Hz. Peygamber'in tayin ve takdiriyle belirlenen bu üç yerin kıymetinde olamayacağıdır. Konuyla ilgili diğer hadisler de göz önüne alındığında Mescid-i Haram'ın derece olarak daha üstün olduğu görülmektedir.

3.2. Mescid-i Aksa'da Kılınan Namazın Fazîleti ve İlgili Hadislerin Tahrici

Hz. Peygamber, sürekli hak üzere hareket edecek ve düşmanlarına üstün gelecek ümmetinden bir grubun Beytü'l-Makdis civarında olacağını⁷⁵, bildirdikten sonra Hz. Süleyman'ın Mescid-i Aksa'ya sadece namaz kılma niyetiyle gelenlerin günahlarının bağışlanması için Allah'a dua ettiğini de şu rivayette haber vermektedir: *“Davud Oğlu Süleyman, Beyt-i Makdis'i yapınca Allah'tan üç şey istedi: Doğru ve isabetli hüküm verme yeteneğinin kendisine verilmesini istedi ki bu kendisine verildi. Kendisinden sonra kimseye nasip olmayacak bir saltanat verilmesini istedi, bu da kendisine verildi. Mescidin inşaatını bitirdikten sonra bu mescide sadece namaz kılmak için gelen bir kimseyi annesinden yeni doğmuş gibi oradan çıkarmasını niyaz etmişti. Üçüncüsünün de kabul edilmiş olmasını ümit ederim”*⁷⁶. Hadiste yer alan *“Üçüncüsünün de kabul edilmiş olmasını ümit ederim”*

⁷³ Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafası*, I, 158.

⁷⁴ Khatip, “Kuranda Kuds”, s. 113-114.

⁷⁵ “Ümmetinden bir grup sürekli hak üzere hareket edecek, düşmanlarına üstün geleceklerdir. Allah'ın emri gelinceye kadar (onların bu cihadları devam eder), kendilerine muhalefet edenlerin muhalefetleri onlara bir zarar vermez.” Onlar nerededirler ya Resulullah? diye soruldu. O'da şöyle buyurdu: “Beyt-i Makdis'de (Kudüs'te) ve Beyti Makdis'in çevresindeki bölgelerde.” Bkz: Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lehmî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XX, 317, hadis no: 754, tahkik ve tahrîc: Hamdi Abdü'l-Mecid es-Selefi, Dâru İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, t.y, Beyrut; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 104.

⁷⁶ Nesaî, *Sünen*, II, 34; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 176; İbn Mâce, *İkâme*, 196.

sözü bu mescidde ibadet eden Müslümanların günahlarının bağışlanacağına dair bir te'kidir⁷⁷.

Hadis-i şeriflerde Mescid-i Aksa'da kılınan namazın sevabının miktarı hakkında çeşitli hadisler varid olmuştur. Bu rivayetlerde ortaya konan ana gerçek Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi'den sonra Mescid-i Aksa'da kılınan namazların dünya üzerindeki diğer mescidlerde kılınan namazlardan kat kat faziletli olduğudur⁷⁸. Bu rivayetlerde bildirilen faziletin miktarları başlıca dört grupta incelenebilir.

1. Mescid-i Aksa'da kılınan namaz Mescid-i Haram hariç Mescid-i Nebi ile birlikte diğer mescidlerde kılınan namazdan elli bin kat daha faziletlidir. Hz. Enes'ten gelen bir rivayette de şöyle buyrulmaktadır: "Bir adamın kendi evinde kıldığı namaza bir namaz sevabı verilir. Oturduğu beldenin sakinlerinin devam ettikleri camide kıldığı namaza yirmi beş kat sevap verilir. Cuma namazının kılındığı camide kıldığı namaza beş yüz kat sevap verilir. Mescid-i Aksa'da kıldığı namaza elli bin kat sevap verilir. Benim camimde kıldığı namaza da elli bin kat sevap verilir. Mescid-i Haram'da kıldığı namaza ise yüz bin kat sevap verilir"⁷⁹. Hadisin bazı tariklerinde Mescid-i Aksa'da kılınan namazın sevap derecesi beşbin olarak geçmektedir⁸⁰. Bûsirî, hadisin senedinin zayıf olduğunu söylemektedir. Senedde bulunan Ebu'l-Hattab ed-Dımeşk'in hali bilinmemektedir. Seneddeki diğer bir ravi olan Zureyk hakkında da da konuşulmuştur. Ebu Zur'a, Zureyk'in rivayetinde beis olmadığını söylemekte, İbn Hibban da onu hem sikalar hem de zayıflar arasında sayarak, onun sikalarinkine benzemeyen tek kaldığı bazı rivayetlerinin delil gösterilemeyeceğini ifade etmektedir. Suyûtî, rivayetin diğer şahidlerinden dolayı hadis için sahih hükmünü vermiştir. Fakat Münâvî bu görüşe katılmayıp İbnü'l-Cevzî'nin hadisin sahih olmadığını, İbn Hacer'in de senedin zayıf olduğunu söylediğini ifade eder⁸¹.

2. Mescid-i Aksa'da kılınan namaz Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi hariç diğer mescidlerde kılınan namazdan bin kat daha faziletlidir. Hz. Meymûne'den gelen bir rivayette ise Mescid-i Aksa ile ilgili olarak Hz. Peygamber, oraya gidip namaz kılınmasının faziletini bildirmekte, aynı zamanda orada kılınan namazın diğer mescidlerde (Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi hariç) kılınan

⁷⁷ Abdullah, Muhammed Ali, *Beytü'l-Mukaddes Fi'l-Kitâbi Ve's-Sünneti*, s. 62, (Yüksek Lisans Tezi), Camiatü'n-Necâh, 2007, Filistin.

⁷⁸ Kureşî, Abdurrahim b. Ali b. İshak, b. Şis, *Miftâhu'l-Mekâsûd ve Misbâhu'l-Merâsîd fî Ziyâreti Beyti'l-Mukaddes*, s. 180-18, tahkik: Hatim Abdullatif, Davud, (Yüksek Lisans Tezi), Camiatü'n-Necah, 2008, Filistin.

⁷⁹ İbn Mâce, İkame, 198, hadis no: 1413; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lehmî, *el-Mu'cemü'l-Evsât*, VIII, 7, hadis no: 7004, tahkik: Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, Mektebetü'l-Maârif, 1415/1994, Riyad; İbnü'l-Cevzî, *Fedâilü'l-Kuds*, s. 89.

⁸⁰ Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Câmiu's-Sağîr*, hadis no: 5079, (Feyzül-Kadir İçerisinde), Dârü'l-Ma'rife, 1391/1971, Beyrut.

⁸¹ Bûsirî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmail, *Misbâhu'z-zücâceti, fî Zevâidi İbn Mâce*, II, 835, hadis no: 503, tahkik: Avd b. Ahmed eş-Şehrî, *Câmiatü'l-İslâmiyye*, 1424, Medine.

namazlardan bin kat daha sevap olduğunu söylemektedir⁸². Heysemî, bu hadisin bir kısmını Ebû Dâvûd'un da tahrir ettiğini fakat hadisin tamamını Ebu Ya'lâ'nın tahrir ettiğini ve senedinin sika olduğunu söylemektedir⁸³.

3. Mescid-i Aksa'da kılınan namaz Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi hariç diğer mescidlerde kılınan namazdan beşyüz kat daha fazîletlidir. Hz. Ebu'd-Derdâ'dan gelen rivayette "*Mescid-i Haramda kılınan namaz diğer yerlerde kılınan namazlardan yüzbin kat, benim mescidimde kılınan namaz bin kat, Beyt-i Makdis'te kılınan namaz beşyüz kat daha fazîletlidir*"⁸⁴ buyrulmaktadır. Hadisin senedinde bulunan Said b. Beşîr'den dolayı hadisi zayıf görenler varsa da şahitlerinden dolayı Münzirî, hadisin senedinin hasen olduğunu söylemektedir⁸⁵.

4. Mescid-i Aksa'da kılınan namaz Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi hariç diğer mescidlerde kılınan namazdan ikiyüz elli kat daha fazîletlidir. Hz. Ebu Zer'den gelen bir rivayette Hz. Peygamber, "*Benim mescidimde kılınan namaz orada kılınan dört namaz fazîletindedir. O (Mescid-i Aksâ) ne güzel bir musalladır. Yakında bir gün gelecek ki, insanın Beytu'l-Makdis'i görebileceği atını bağladığı ip (şatan) kadar bir toprağının olması onun için tüm dünyadan veya içindekilerden daha hayırlı olacaktır*" buyurmuştur⁸⁶. Mescid-i Nebi'de kılınan namaz Mescid-i Haram hariç diğer yerlerden bin kat daha fazîletli olduğu hadisde bildirilmiştir. Mescid-i Nebi'de kılınan namaz Mescid-i Aksa'dan dört namaz daha fazîletli olduğu bildirildiğine göre Mescid-i Aksa'da kılınan namaz (Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi hariç) diğer mescidlerde kılınan namazdan ikiyüz elli kat daha fazîletli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Rivayetlerde Mescid-i Aksa'da kılınan namazının fazîlet miktarı değişiklik gösterse de temel gerçek, bu mescidde yapılan ibadetlerin (Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi hariç) diğer mescidlere oranla daha fazîletli olduğu açıkça görülmektedir.

3.3. Mescid-i Aksa'da Yapılan Diğer İbadetlerin Fazileti

Mescid-i Aksa'nın Allah katındaki fazîleti, kıymeti, orayı ziyaret etmenin, oranın imarı için çalışmanın ve orada namaz ibadeti dışında da diğer ibadetleri yapmanın fazîleti hakkında da rivayetler gelmiştir⁸⁷.

⁸² İbn Mâce, İkâmetü's-Salât, 196, hadis no: 1407; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 363; Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet el-Ezdi, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, II, 70 hadis no: 612; tahkik: Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994, Beyrut; Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, XII, 523, hadis no: 7088, tahkik: Hüseyin Selim Esed, I. Baskı, Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1407/1987, Beyrut.

⁸³ Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmâü'z-Zevâid ve Menbâü'l-Fevâid*, IV, 6, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1402/1981, y.y.

⁸⁴ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, II, 69 hadis no: 609.

⁸⁵ Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavî, *et-Terğib ve't-Terhüb*, II, 216, ta'lik: Mustafa Muhammed Ammâra, Dârü'l-Fikr, t.y, Beyrut.

⁸⁶ Hâkim, *Müstedrek*, IV, 509. Hâkim, isnadın sahih olduğunu söylemektedir.

⁸⁷ Şurrab, Muhammed Hasan, *Beytü'l-Makdis ve'l-Mescidü'l-Aksâ*, s. 62.

Tabiinin büyüklerinden Hasan Basrî, Beyt-i Mukaddes'te sadaka vermenin fazîletinden bahsederek bu fiilin insanı cehennemden kurtaracak amellerden sayıldığını nakletmektedir⁸⁸. Mukâtil b. Süleyman ise Beyt-i Mukaddes'te ramazan orucunu tutmanın kişiye cehennemden kurtuluş için beraat kazandıracığını söylemektedir⁸⁹.

Hz. Meymune'den gelen rivayette Hz. Peygamber, "Oraya (Mescidi Aksa'ya) gidin ve içinde namaz kılın. Eğer oraya gidemez ve içinde namaz kılamazsanız kandillerinde yakılmak üzere oraya zeytinyağı gönderin" sözüyle Mescid-i Aksa'ya gidilememesi veya namaz kılınamama durumunda ise mescidin aydınlatılmasında kullanılmak üzere zeytinyağı gönderilmesini tavsiye etmektedir⁹⁰.

Konu hakkında Hz. Ümmü Seleme'den gelen bir rivayette ise Hz. Peygamber, "Kim, Mescid-i Aksâ'dan (Mescid-i Harâm'a hareketle) umre veya hac yapmaya niyet ederek telbiye getirirse geçmiş ve gelecek günahları bağışlanır (veya cennet ona vacib olur)" buyurmaktadır⁹¹. Bu konuda Hz. Ümmü Hakîm binti Âmine, Hz. İbn Ömer, Hz. Muaz ve Hz. Kabû'l-Ahbar'dan da rivayetler geldiği bildirilmektedir⁹². Nitekim İmam Mâlik'in kendi nazarında güvenilir sika bir kimseden naklettiğine göre hadiste belirtilen sevaba nail olmak için Hz. Abdullah b. Ömer, İliya'da (Mescid-i Aksa) hac için ihrama girmiştir⁹³.

4. Sonuç

Esas olan kutsallık ve fazîlet, taş ve toprakta olmayıp, içerisinde barındırdığı İslâmî değerlerden/unsurlardan kaynaklanmaktadır. Kur'an'da ve sahih hadislerde belirtilen mekânlar, İslâmî değerleri barındırması, bu değerlere hizmet etmesi sebebiyle kutsal ve fazîletlidir.

Hz. Peygamber'in Miraç yolculuğunun uğrak yeri ve sahih hadislerde sevap kazanmak amacıyla ziyaret edilebileceği belirtilen üç mescidden biri olan Mescid-i Aksa'nın fazîlet ve kudsiyeti apaçık ortadadır. Ayette çevresinin mübarek kılındığı belirtilmiştir. Hz. Peygamber'in buraya yolculuğa teşviki, gidilememesi durumunda aydınlatılmasında kullanılmak üzere zeytinyağı gönderilmesini tavsiye etmesi, İslam'ın ilk kıblesi olması, yeryüzündeki en büyük toplantıya şahitlik yapması (Miraç'ta Hz. Peygamber'in tüm

⁸⁸ Kureşî, *Miftâhu'l-Mekâsüd*, s. 169.

⁸⁹ Kureşî, *Miftâhu'l-Mekâsüd*, 196.

⁹⁰ Ebû Dâvûd, *Salât*, 14.

⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 299, hadis no: 26437; Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 8; Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsat*, VI, 319, hadis no: 6515; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XII, 359, 441, hadis no: 6927, 7009; Beğavî, *Hadisi hasen görmektir*. Begavî, Ebû Muhammed Muhyî's-Sünne Hüseyin b. Mesud, *Mesâbihü's-Sünne*, II, 231, hadis no: 1827, tahkik: Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Muhammed Selim İbrâhim Semare, Cemâl Hamdi Zehebi, *Dâri'l-Ma'rife*, 1407/1987, Beyrut.

⁹² Zerkeşî, *İ'lâmü's-Sâcid bi-Ahkâmi'l-Mesacid*, s. 289; Kureşî, *Miftâhu'l-Mekâsüd*, s.195.

⁹³ Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri, (179/795), *el-Muvatta*, Hac 8, Çağrı Yayınları, 1410/1989, İstanbul.

peygamberlere namaz kıldırması) vb. sahih rivayetler bu mescidin fazilet ve kutsiyetinin delillerindedir.

Mescid-i Aksa Şam bölgesinde bulunmakta ve hadis külliyyatında Şam bölgesinin belli hususiyetlerinden bahsedilmektedir. Birçok ayette kutsiyet ve faziletinden bahsedilen mekânların Şam bölgesinde yer aldığını müfessirler belirtmektedir. Hadis-i Şerif'lerde de Şam bölgesinin seçilmiş bir bölge olduğu, bölge halkından bir grubun kıyamete kadar hak üzerinde olacağı, bu bölgenin iman ve İslam bölgesi olduğu gibi haberler yer almaktadır. İslami kaynaklarda Şam ifadesinden kastın çok geniş bir bölgeyi kapsaması sebebiyle rivayetlerde belirtilen özellikleri herhangi bir yere hasretmek imkânsız durumdadır.

Tarihi kaynaklardan yola çıkarak tarih yazmacılığında hadis külliyyatında yer alan bazı mekânların faziletine yönelik rivayetlerin de değerlendirilmesi önem arz etmektedir. İslam tarihinde cereyan eden bazı olayların anlatımında hadisenin yaşandığı mekân ve buranın faziletine yönelik rivayetlerin de göz önünde bulundurulması isabetli bir yaklaşımdır.

5. Kaynaklar

- ABDULLAH, M. A., 2007, "*Beytü'l-Mukaddes Fi'l-Kitâbi Ve's-Sünneti*", (Yüksek Lisans Tezi), Camiatü'n-Necâh, Filistin.
- AHMED B. HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî, (241/855), "*el-Müsned*", el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1984, Beyrut.
- ALI EL-KURAFÎ, Cemaledin Muhammed Carullah b. Muhammed Nureddin İbn Ebî Bekr, "*el-Câmiu'l-Latif fî Fadli Mekkete ve Ehlihâ ve Binâi's-Şerif*", I. Baskı, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1340/1921, Mısır.
- Aselî, K. C., 2002, "*Kudüs*" maddesi, TDVİA, Ankara.
- AY, R., 1997, "*Kudüs Şehri Siyasi Tarihi (Başlangıcından M.S. 135'e Kadar ve Üç Kutsal Dindeki Önemi)*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Y.Y.Ü.S.B.E, Van.
- BEDİR, A., 2010, "*Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*", Kaynak Yayınları, İstanbul.
- BEGAVÎ, Ebû Muhammed Muhyî's-Sünne Hüseyin b. Mesud, (516/1122), "*Mesâbihü's-Sünne*", tahkik: Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Muhammed Selim İbrâhim Semare, Cemâl Hamdi Zehebi, Dârü'l-Ma'rife, 1407/1987, Beyrut.
- BOZKURT, N., 2004, "*Mescid-i Aksa*" Maddesi, TDVİA, Ankara.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, (256/870), "*Sahihu'l-Buhârî*", Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyyeti, 1419/1998, Suudi Arabistan.

- BÛSİRÎ, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmail (840/1436), *"Misbâhu'z-züccâceti, fî Zevâidi İbn Mâce"*, tahkik: Avd b. Ahmed eş-Şehrî, Câmîatü'l-İslâmiyye, 1424, Medine.
- DAVUDOĞLU, A., 1978, *"Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi"*, Sönmez Yayınları, İstanbul.
- EBU GUDDE, A., 1993, *"el-İsnad mine'd-din; Safha Müşrika min Tarihi Semai'l-Hadis inde'l-Muhaddisin"*, I. Baskı, Dâru'l-Kalem, 1412/1993, Beyrut.
- EBÛ REYYE, M., ---- *"Edoâû ale's-Sünneti'l-Muhammediyye"*, VI. Baskı, Dâru'l-Meârif, t.y, Kahire.
- EBU ŞEHBE, M., 1990, *"Sünnet Müdafaası"*, (çev: Mehmet Görmez, M. Emin Özafşar), I. Baskı, Rehber Yayıncılık, Ankara.
- EBÛ YA'LÂ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna el-Mevsilî, (307/919), *"Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî"*, tahkik: Hüseyin Selim Esed, I. Baskı, Dâru'l-Me'mun li't-Türas, 1407/1987, Beyrut.
- EBÛ DÂVÛD, S., b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, (275/889), *"Sünenü Ebû Dâvûd"*, şerh ve tahkik: Abdulkâdir Abdu'l-Hayr, Seyyid MUHAMMED SEYYİD, Seyyid İbrahim, Dâru'l-Hadis, 1999/1420, Kahire.
- ENSARI, Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah, *"Tahsilu'l-Üns li Zâiri'l-Kuds"*, tahkik: Kaddûmî, Halid Nevasire, Dirasetü't-Tevsikiyye, 1431/2010, Kuveyt.
- FAHREDDİN ER-RÂZÎ, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer, (606/1209), *"Mefâtihu'l-Ğayb"*, el-Matbaatü'l-Âmire, 1308/1890, y.y.
- GÛNAY, N., 1996, *"Yahudi, Hıristiyan ve İslam Dinlerinde Bereket"*, (Basılmamış Doktora Tezi), UÜSBE, Bursa.
- HÂKİM EN-NİSÂBÛRÎ, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed, (405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Da'ru'l-Ma'rife, 1411/1990, Beyrut.
- HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah Yakut, (626/1229), *"Mu'cemü'l-Buldân"*, tahkik: Ferid Abdü'l-Aziz el-Cündî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y, Beyrut.
- HAMİDULLAH, M., 1990, *"İslâm Peygamberi"*, (ter: salih Tuğ), İrfan Yayınevi, İstanbul.
- HARMAN, Ö. F., 2002, *"Kudüs" Maddesi*, TDVİA, Ankara.
- İBN KEŞİR, Ebu'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer, (774/1373), *"el-Bidâye ve'n-Nihâye"*, Mektebetü'l-Maârif, 1979, Beyrut.

-"Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim", tahkik: Muhammed İbrâhim Benna, Muhammed Ahmed Aşur, Abdülaziz Ganim, Kahraman Yayınları, 1984, İstanbul.
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvîni, (273/887), "Sünenü İbn Mace", Dâru'l-Ma'rife, 1416/1995, Beyrut.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, (597/1201), *Fezâilü'l-Kuds*, tahkik: Cebrail Süleyman Cebbur, Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, II. Baskı, 1400/1980, Beyrut.
-1986, "Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir", Mektebetü'l-İslâmiyye, 1407/ 1986, Beyrut.
- KHATIP, A., 2004, "Kuranda Kuds", (çev: Ramazan Işık), FÜİFD, Elazığ.
- KOÇYIĞIT, T., 1973, "İbn Şihâb ez-Zührî", AÜİFD, XXI, S. I, Ankara.
- KUREŞÎ, Abdurrahim b. Ali b. İshak, b. Şis, "Miftâhu'l-Mekâsîd ve Misbâhu'l-Merâsîd fi Ziyâreti Beyti'l-Mukaddes", tahkik: Hatim Abdullatif, Davud, (Yüksek Lisans Tezi), Camiatü'n-Necah, 2008, Filistin.
- KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, (671/1273), "el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an", Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1384/1965, Beyrut.
- MAKDÎSÎ, Ebû Abdullah Ziyaüddin Muhammed Ziyaeddin, (643/1245), "Fezâilü Beyti'l-Makdis", tahkik: Muhammed Muti' el-Hafız, I. Baskı, Dârü'l-Fikr, 1405/1985, Dimaşk.
- MÜNZİRÎ, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavî, (656/1258), "et-Terğîb ve't-Terhîb", ta'lik: Mustafa Muhammed Ammâra, Dârü'l-Fikr, t.y, Beyrut.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, "Sahihi Müslim (261/875)", tahkik: Muhammed Fuad Abdülbaki, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992, Beyrut.
- NESAÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, (303/915), "Sünenü'n-Nesâi Mücteba" Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y, Beyrut.
- NEUSNER, J., 2000, "The Halakhah", An Encyclopaedia of the Law of Judaism, Lelden
- SARIKÇIOĞLU, E., 2011, "Din Fenomenolojisi", s. 96-97, Fakülte Kitabevi, II. Baskı, Isparta.
- SİBÂÎ, M., 1368/1949, "Es-Sünnetü ve Mekânetühâ fi't-Teşrîi'l-İslâmi", II. Baskı, el-Mektebetü'l-İslâmî, Kâhire.

- SUYÛTÎ, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr , (911/1505), "*Câmiu's-Sağîr*", hadis no: 5079, (Feyzü'l-Kadir İçerisinde), Dâru'l-Ma'rife, 1391/1971, Beyrut.
- ŞURRAB, M. H., 1994, "*Beytü'l-Makdis ve'l-Mescidü'l-Aksâ*", Dâru'l-Kalem, Dımaşk.
- TABERÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lehmî , (360/971), "*el-Mu'cemü'l-Kebîr*", tahkik ve tahriç: Hamdi Abdü'l-Mecid es-Selefi, Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, t.y, Beyrut.
-1994, "*el-Mu'cemü'l-Evsât*", tahkik: Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, Mektebetü'l-Maârif, 1415/1994, Riyad.
- TABERÎ, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, (310/923), "*Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*", Matbaatü'l-Meymene, 1321/1903, Mısır.
-1986, "*Târîhul-Ümem ve'l-Mülûk*", I. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1986, Beyrut.
- TAHÂVÎ, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet el-Ezdi, (321/933), "*Şerhu Müşkîli'l-Âsâr*", tahkik: Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994, Beyrut.
- VEHBÎ, M., ----- "*Hulasatu'l-Beyan*", t.y, y.y.
- YÂKUBÎ, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer, "*Târîhi Yakûbî*", Dâru's-Sadr, 1995, Beyrut.
- YAZIR, Elmalılı, M. H., ----- "*Hak Dini Kur'an Dili*", İstanbul, t.y.
- YILDIZ, M., 2012, "*Erken Dönem Hıristiyanlık*", İstanbul.
- ZERKEŞÎ, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, (794/1392), "*İ'lâmü's-Sâcid bi-Ahkâmi'l-Mesacid*", tahkik: Ebu'l-Vefa Mustafa Meragi, V. baskı, İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999, Kahire.